

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ РЕГІОНАЛЬНИМ ЛЮДСЬКИМ РОЗВИТКОМ

Іщенко А.М., Касаткіна О.А., Мельниченко А.А

У статті здійснено порівняльний аналіз існуючих методологій моніторингу стану людського розвитку у суспільстві, а також авторами запропоновано власну систему факторів, розроблено метрику для вимірювання процесів сталого розвитку. Представлена у статті методологія зорієнтована на більш комплексне осягнення процесів, що відбуваються у суспільстві, адже в її основу покладена інформація соціологічного характеру, що значно розширює пізнавальні та управлінські можливості моніторингу.

В статье осуществлен сравнительный анализ существующих методологий мониторинга состояния человеческого развития в обществе, а также авторами предложена собственная система факторов, разработана метрика для измерения процессов устойчивого развития. Представленная в статье методология сориентирована на более комплексное постижение процессов, которые происходят в обществе, поскольку в ее основу положена информация социологического характера, которая значительно расширяет познавательные и управленческие возможности мониторинга.

In the article the comparative analysis of existent methodologies of human development monitoring is carried out, and also authors offered their own system of factors and developed metrics for measuring of sustainable development processes. Based on sociological information methodology presented in the article is orientated on more complex understanding of processes which take place in society, it also considerably extends cognitive and administrative possibilities of monitoring.

Ключові слова: сталий розвиток, людський розвиток, індикатор, індекс.

Интерес до проблем суспільного розвитку тією чи іншою мірою простежувався протягом всієї історії людства. І, зважаючи на нинішню кризу, питання про теоретичне обґрунтування моделі майбутнього розвитку суспільства, держави, регіону людини постають на думку окремих науковців, зі всією актуальністю. Насправді, сучасна криза актуалізувала нові наукові розвідки щодо моделей та концепцій суспільного розвитку. Сьогодні часто в науковому дискурсі звучить питання щодо необхідності впровадження та дотримання принципів сталого розвитку у світі, у кожній країні та регіоні.. Це в тому числі пов'язано з тим, що концепція сталого розвитку вважається одним з ефективних інструментів розробки та впровадження управлінських рішень на всіх рівнях, включаючи державний. Хоча, заради справедливості зазначимо, що існують і прямо протилежні бачення концепції сталого розвитку і дуже часто „доктрина стійкості сприймається не стільки як продукт інтенсивної діяльності наукового співтовариства, скільки як квазінаукове узагальнення історично обмеженої духовно-практичної діяльності” [1,16].

Ще донедавна, в арсеналі державного управління домінував моніторинг, заснований переважно на економічних показниках. Але в умовах, коли «фрагментарність теорії та практики

управління є наслідком кризи загальної економічної теорії», використання такої системи показників в управлінні регіональним розвитком [2, 24]. Натомість концепція сталого розвитку пропонує комплексний підхід із врахуванням, поряд із економічною складовою, двох інших: соціальної та екологічної. Така необхідність формування нової парадигми переходу до стійкого розвитку країн робить доцільною розробку показників, які дозволяють б дати оцінку міри стійкості, позитивної або негативної динаміки руху до стійкого розвитку. Основним результатом розробки індикаторів стійкого розвитку - є не тільки прийняття управлінських рішень на рівні держави, а й контроль за досягненням цілей стійкого розвитку, управління цим процесом, оцінка ефективності використовуваних засобів і рівня досягнення поставлених цілей.

Серед всіх складових сталого розвитку особливе місце займає соціальна складова. Тому перехід України до сталого розвитку вимагає певних трансформацій політики в соціальній сфері, основними пріоритетами якої мають бути: збереження здоров'я людини; сприяння покращенню демографічної ситуації; забезпечення соціальних гарантій людям, які потребують захищеності; досягнення нормативів якості життя, які прийняті у розвинених країнах; досягнення орієнтирів сучасного рівня

раціонального споживання для всіх верств населення; гуманізація суспільних відносин за рахунок реформування систем управління, освіти, науки, культури, охорони здоров'я, а також демократизація державних інститутів. Соціальна складова стійкості розвитку відображає якість життя населення і зорієнтована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, зокрема, на скорочення числа руйнівних конфліктів між людьми. За таких умов людина має брати активну участь у процесах формування своєї життєдіяльності, прийнятті й реалізації рішень, контролі за їх виконанням. Дана концепція базується на благородній гуманній ідеї поліпшення якості життя нинішнього та майбутнього поколінь.

Оскільки існує велика кількість показників якості життя та відбувається постійний розвиток соціальних відносин у суспільстві, розробка моніторингових показників детермінує необхідність вирішення методологічних проблем. Такі роботи постійно проводяться фахівцями різних країн та в науковій літературі існують різні пропозиції з вирішення даної проблеми. Прикладом такого показника якості життя може бути Індекс людського розвитку.

Категорія «людський розвиток» була включена ПРООН до щорічних доповідей ще з 1990 року. Трохи пізніше вона почала вимірюватися уточненим вимірником - Індексом розвитку людського потенціалу. Даний показник складається з 12 статистичних показників: демографічних показників; показників навколишнього середовища, урбанізації та житла; охорони здоров'я та харчування; освіти; економічної активності; показників соціальних груп та мобільності населення; соціального забезпечення; дозвілля та культури; використання часу; суспільного порядку та безпеки; соціальних відносин; політичної діяльності. Даний показник здебільшого використовувався для аналізу якості життя людей різних країн. Що ж до адаптації його для аналізу людського розвитку в Україні, то для цього постала необхідність врахування регіональних особливостей, що «обумовлені дією соціально-демографічних, організаційно-економічних, екологічних чинників, національно-культурних традицій. Це пояснюється тим, що за багатьма соціально-економічними індикаторами спостерігається значна регіональна диференціація» [3, 4].

Проблема стійкості територіальних систем є одним з нових наукових напрямків. Її виникнення було викликано необхідністю розробки оцінок природного, соціального, економічного і екологічного стану

територіальних систем для здійснення максимально можливого їх використання, їх кількісних характеристик і граничного обмежувального навантаження на територію. Практичне визначення стійкості реальних територіальних систем до конкретного виду діянь (зовнішніх або внутрішніх) найчастіше передбачає вирішення задачі, про те, чи вийде дана територіальна система з діапазону природного стану при наявній інтенсивності діянь і, якщо вийде, то добре це чи погано. Важливо визначити: стійкість від чого, проти чого або для чого, для якого періоду часу повинна спостерігатися стійкість, межа стійкості і обсяг територіальних систем [5,155].

Вказані обставини, безумовно, підвищують значення проведення ефективної державної регіональної політики, визначення пріоритетів та прийняття обґрунтованих управлінських рішень щодо формування та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх особливостей. [3, 4].

Міжнародна методологія розрахунку Індексу людського розвитку, запропонована фахівцями ПРООН, передбачає використання даних про здоров'я населення, рівень освіти і економічний добробут населення. Параметри здоров'я представлені показником очікуваної тривалості життя при народженні; рівень освіти характеризують показники писемності дорослого населення й охоплення навчанням населення певних вікових груп; економічний добробут визначається як обсяг валового внутрішнього продукту, розрахований на душу населення. Індекс людського розвитку розраховується як проста середня з індивідуальних індексів тривалості життя, індексу досягнутого рівня освіти, та індексу скоригованого реального ВВП на душу населення.

В Україні існує декілька дослідницьких груп, що займаються проблемою розробки індексів, що в регіональному розрізі досліджують якість життя населення та людський розвиток. Однією з найбільш відомих з них є методика вимірювання людського розвитку регіонів України, яка була створена і затверджена в 2001 році Президією Національної академії наук України та Колегією Державного комітету статистики України. Використовуючи її, Держкомстат розпочав публікацію інформаційних збірників про людський розвиток регіонів України.

Основними принципами побудови системи показників зазначеної методики є такі:

- Відповідність принципам системного підходу – людський розвиток кожного регіону трактується як інтегральний результат взаємодії основних складових: демографічного розвитку, розвитку ринку праці, матеріального становища населення, умов проживання населення, рівня освіти населення, стану та охорони здоров'я, соціального середовища, екологічної ситуації та фінансування людського розвитку.

- Забезпечення єдності методології побудови основних показників та їх порівнянності за територіальними системами різного рівня.

- Комплексний підхід до оцінки людського розвитку, тобто охоплення всіх істотних складових та чинників.

- Забезпечення адекватності показників реальному стану об'єкту, що вивчається.

- Доступність показників у регіональному розрізі.

- Одозначність трактування первинних показників як стимуляторів або де стимуляторів людського розвитку, тобто можливість однозначної позитивної або негативної оцінки територіальних відмінностей.

- Прозорість побудованої системи, зручність для практичного використання, орієнтація на мінімальний набір первинних показників.

- Характеристика кожного з аспектів людського розвитку регіонів України забезпечується використанням узагальнюючого та складових індикаторів. У свою чергу, складові індикатори складаються з 2-х груп: показники, що безпосередньо беруть участь у розрахунку узагальнюючого індикатора – основні показники, та показники, що визначають так званий «профіль» людського розвитку, тобто дозволяють виконати більш детальні порівняння – профільні показники [3, 20-21].

Проте, принциповим моментом згаданої методики є її орієнтація виключно на інформаційну базу Держкомстату України – дані з державних статистичних спостережень та базових вибірових обстежень домогосподарств. Такий підхід, на нашу думку, дещо обмежує пізнавальні та дослідницькі можливості вимірників регіонального людського розвитку. Саме тому, що не включає в себе такі суб'єктивні показники як самооцінка населення стану деяких показників якості життя населення та людського розвитку.

Тому для подолання визначеної обмеженості методології вимірювання сталого розвитку дослідницькою групою у

складі авторів статті запропоновано власний варіант вимірювання якості життя та людського розвитку суспільства. При цьому автори вважають, що, говорячи про людський розвиток, доцільніше говорити не суто про соціальну складову сталого розвитку, а саме соціально-інституціональний його вимір.

До питання ролі соціальних інститутів у прямуванні до сталого розвитку суспільства звертаються не вперше. Так, ще в Доповідях про світовий розвиток 2002 та 2003 років автори звертали увагу на місце соціальних інститутів у трансформаційних процесах суспільства (наприклад, при переході до ринкової економіки), а також на їхню інтегруючу та трансляючу функції. До слова, у Доповіді про світовий розвиток 2003-ого року «Сталий розвиток у мінливому світі. Перетворення інститутів, зростання та якість життя» [6] зазначається, що «Суспільні блага та зовнішні ефекти створюють проблему координації колективних дій, що вимагає інститутів, що виконують наступні функції:

- Сприйняття сигналів (інформація, думки, зворотні зв'язки).

- Узгодження інтересів (прозорість, форуми).

- Виконання погоджених рішень (здатність нести зобов'язання).

- Інклюзивність (вираження інтересів, доступ до ресурсів).

- Інститути не виникають відразу та не бувають відразу сформованими; вони мають потребу в каталізаторах для одержання імпульсу та поступового розвитку.

- Умови змінюються, отже, стійкість вимагає адаптивності інститутів до змін на основі інновацій і навчання».

У Доповіді про світовий розвиток наголошується на необхідності створення ефективних інститутів, покликаних реагувати на запити суспільства та координувати зусилля країн у подоланні перешкод на шляху сталого розвитку. Проте, варто наголосити, що сформовані „природним чином” соціальні інститути (такі як сім'я, мораль, політика релігія та інші) постійно еволюціонують та виконують необхідні зазначені функції. Тим не менше, соціальні інститути, постійно розвиваючись, змінюють свої форми. Джерелами розвитку виступають внутрішні та зовнішні фактори. Зміна соціальних інститутів під впливом культурних підсистем зумовлена, найімовірніше, накопиченням людством нових знань. Крім того, на еволюцію соціальних інститутів значною мірою впливають зміни у ціннісних орієнтаціях, особливо критерії оцінки об'єктивної

реальності, які формують «світогляд» конкретної культурної спільноти.

З іншого боку, розвиток соціальних інститутів великою мірою обумовлює напрямки та пріоритети розвитку суспільства, адже такі потужні інститути, як право, релігія, мораль та інші, виконуючи функції регулятивну, інтегруючу, комунікативну, транслюючу, є основними чинниками трансформаційних процесів суспільства. Оскільки соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків взаємодії і відносин конкретних суб'єктів, він має надіндивідуальний характер, володіє власною, новою системою якостей та своєю логікою розвитку.

Крім того, соціальні інститути, будучи динамічними утвореннями, змінюють силу свого впливу на суспільні процеси. Так, на думку деяких дослідників, інститут сім'ї з часом втрачає свої сфери впливу. Так, на думку американських соціологів, процес інтенсивної індустріалізації суспільства, який почався у США в 30-х роках, призвів до значного загострення соціальної стратифікації, яка взяла на себе ряд соціальних функцій, що їх традиційно виконувала сім'я. «У процесі поглиблення соціальних функцій, які виконує інститут сім'ї — писали Чепл і Кун, — деякі другорядні групи (наприклад, профспілки) досягли такого рівня взаємодії, яка дорівнює взаємодії первинних груп або навіть переважає їх» [7].

Оскільки поступ до сталого розвитку регіону вимагає соціально і екологічно відповідального ведення господарства, система організації моніторингу сталого розвитку повинна передбачати вимір ефективності соціального контролю, який здійснюється рядом соціальних інститутів. Розглядаючи механізм соціального контролю, варто звернути увагу на такі найбільш дієві соціальні інститути як інститут політики та інститут релігії.

Соціально-інституціональний вимір сталого розвитку має бути відображеним у стратегії дій наддержавних, державних та місцевих органів влади як на найближчу, так і на подальшу перспективу. Крім цього, стратегія дій повинна базуватися на системі моніторингу сталості розвитку з урахуванням усіх соціальних складових і рівнів при прийнятті управлінських рішень.

З цієї метою до метрики сталого розвитку вводиться індекс соціально-інституціонального виміру (Is). Значення індексу соціального виміру сталого розвитку суспільства підраховуються на основі отриманих значень чотирьох категорій політики:

- Розвиток людського потенціалу,
- Якість життя,
- Суспільство, засноване на знаннях,
- Інституціональний розвиток суспільства

за наступною формулою:

$$I_s = \frac{1}{4} \cdot I_{HD} + \frac{1}{4} \cdot I_{QL} + \frac{1}{4} \cdot I_{KS} + \frac{1}{4} \cdot I_{ID}$$

Для розрахунку індексу використовуються 4 категорії політики, 17 індикаторів, 61 параметр. Усі значення були віднормовані за обраною методологією та набули значень від 0 до 1. При формуванні параметрів були використані два види інформації: соціологічного характеру та статистичні дані.

Категорія політики «Суспільство, засноване на знаннях» розрахована на основі трьох індикаторів: індикатору інтелектуальних активів суспільства, індикатору перспективності розвитку суспільства, індикатору якості розвитку суспільства.

Формула розрахунку значення категорії політики

$$I_{KS} = 0.4 \cdot I_{SIA} + 0.4 \cdot I_{PDS} + 0.2 \cdot I_{QSD}$$

При цьому, кожен із індикаторів розраховувався за нижчезазначеною формулою та був зважений з урахуванням вагових коефіцієнтів, отриманих в результаті експертного опитування:

$$I = \sum_n^1 x_{1,2...n}$$

де I – індикатор, що формує категорію політики; x – параметр.

Результати обчислення за даною категорією політики наведені в наступній таблиці:

Таблиця 1

**Рейтинг областей України за категорією політики
«Суспільство, засноване на знаннях»**

Region	Соціально-інституціональний вимір	
	Рейтинг	Значення I_{KS}

м. Київ	1	0,551
Одеська обл.	2	0,386
Харківська обл.	3	0,370
Львівська обл.	4	0,351
Дніпропетровська	5	0,342
Тернопільська обл.	6	0,325
Полтавська обл.	7	0,312
Запорізька обл.	8	0,310
Київська обл.	9	0,309
Сумська обл.	10	0,308
Чернівецька обл.	11	0,307
Донецька обл.	12	0,291
Чернігівська обл.	13	0,282
м. Севастополь	14	0,269
Луганська обл.	15	0,268
АР Крим	16	0,263
Херсонська обл.	17	0,261
Хмельницька обл.	18	0,259
Рівненська обл.	19	0,250
Вінницька обл.	20	0,245
Миколаївська обл.	21	0,236
Житомирська обл.	22	0,236
Кіровоградська обл.	23	0,230
Івано-Франківська обл.	24	0,230
Черкаська обл.	25	0,228
Волинська обл.	26	0,209
Закарпатська обл.	27	0,191

Наступна категорія політики «Розвиток людського потенціалу» формується з набору індикаторів розвитку здоров'я та фізичного виховання, рівня освіти, демографічного розвитку, ринку праці та економічної складової людського розвитку.

Значення розвитку людського потенціалу розраховуються за нижченаведеною формулою, де вагові коефіцієнти були отримані в результаті експертного опитування:

$$I_{HD} = 0.25 \cdot I_{HLT} + 0.25 \cdot I_{EDU} + 0.15 \cdot I_{DEM} + 0.15 \cdot I_{LM} + 0.2 \cdot I_{ECH}$$

Варто враховувати, що зростання показників людського розвитку відображає

покращення значень індексу соціального виміру сталого розвитку суспільства.

Таблиця 2

Рейтинг областей України за категорією політики «Розвиток людського потенціалу»

Реґіон	Соціально-інституціональний вимір	
	Рейтинг	Значення I_{HD}

м. Київ	1	0,788
м. Севастополь	2	0,610
Харківська обл.	3	0,535
Полтавська обл.	4	0,522
Львівська обл.	5	0,491
Київська обл.	6	0,491
Запорізька обл.	7	0,490
Хмельницька обл.	8	0,489
Дніпропетровська	9	0,474
Рівненська обл.	10	0,473
Миколаївська обл.	11	0,468
Вінницька обл.	12	0,465
Волинська обл.	13	0,465
Черкаська обл.	14	0,464
Івано-Франківська обл.	15	0,462
Сумська обл.	16	0,458
Чернігівська обл.	17	0,455
Житомирська обл.	18	0,450
Чернівецька обл.	19	0,446
Одеська обл.	20	0,443
АР Крим	21	0,441
Тернопільська обл.	22	0,437
Закарпатська обл.	23	0,427
Донецька обл.	24	0,425
Кіровоградська обл.	25	0,404
Херсонська обл.	26	0,399
Луганська обл.	27	0,347

Формування оптимальної моделі забезпечення сталого розвитку регіону в короткостроковому та довгостроковому періодах не можливе без оцінки таких динамічних факторів розвитку як демографічні зміни, ресурсне використання, соціальні, економічні, інвестиційні, інноваційні, екологічні та інші перетворення, а також інституційний розвиток регіону.

При формуванні категорії політики «Інституціональний розвиток» для моніторингу було обрано такі індикатори як ефективність державної влади, політична свідомість населення та вплив релігійних інституцій, адже саме вони, на думку дослідників, є найбільш важливими механізмами соціального контролю. Так, Г. Спенсер стверджував, що весь соціальний контроль тримається на «жаху перед живими і перед мертвими». Жах перед живими підтримує держава, а жах

перед мертвими — церква. Ці два інститути, на його думку, виникли і поступово розвивалися з «ембріональних» форм, які з'явилися ще за родового ладу, у первісному суспільстві [8]. І сьогодні вони чинять найсуттєвіший вплив на діяльність суспільства.

Тож, на сьогоднішній день саме суспільні і, зокрема, державні інститути багато в чому визначають зміст та напрямок суспільних перетворень. Індикатори, що входять до категорії політики «Інституціональний розвиток»:

- Індикатор політичної свідомості (I_{CON}),
- Індикатор впливу релігійних інституцій (I_{REL}),
- Індикатор ефективності державної влади (I_{PCP}).

Розрахунок остаточного показника інституціонального розвитку здійснюється наступним чином:

$$I_{ID} = 0.5 \cdot I_{PCP} + 0.3 \cdot I_{CON} + 0.2 \cdot I_{REL}$$

Результати обчислення значень вказаної категорії політики наведені далі:

Таблиця 3

Рейтинг областей України за категорією політики «Інституціональний розвиток»

Регион	Соціально-інституціональний вимір	
	Рейтинг	Значення I_D
Рівненська обл.	1	0,596
Закарпатська обл.	2	0,574
Львівська обл.	3	0,555
Івано-Франківська обл.	4	0,548
Волинська обл.	5	0,547
Сумська обл.	6	0,538
Запорізька обл.	7	0,536
Херсонська обл.	8	0,527
Чернігівська обл.	9	0,525
Полтавська обл.	10	0,521
Чернівецька обл.	11	0,506
Київська обл.	12	0,504
Черкаська обл.	13	0,502
Вінницька обл.	14	0,486
Тернопільська обл.	15	0,485
м. Київ	16	0,457
Хмельницька обл.	17	0,454
Житомирська обл.	18	0,449
Дніпропетровська	19	0,442
АР Крим	20	0,433
м. Севастополь	21	0,408
Миколаївська обл.	22	0,398
Луганська обл.	23	0,372
Одеська обл.	24	0,371
Донецька обл.	25	0,371
Харківська обл.	26	0,353
Кіровоградська обл.	27	0,309

Якість життя як базис для розвитку людського капіталу є одним із ключових чинників національної конкурентоспроможності. Загроза подальшого зниження рівня національної конкурентоспроможності через істотне погіршення якості життя обумовлює необхідність реалізації системи цільових заходів для забезпечення планування і контролю індикаторів якості життя, усвідомлення суспільством категорії якості життя як одного із визначальних чинників конкурентоспроможності та соціально-економічного розвитку держави,

запровадження у практику параметрів якості життя як головних результируючих показників ефективності діяльності органів державного управління на всіх рівнях.

Індикатори, що входять до категорії політики «Якість життя» (зважені за визначеною методикою): індикатор відпочинку та культури людей, індикатор стану навколишнього середовища, індикатор свободи людей, індикатор здоров'я людей, індикатор стану інфраструктури, індикатор ризиків та безпеки життя.

Формула розрахунку категорії політики «Якість життя»

$$I_{QL} = 0.15 \cdot I_{LC} + 0.10 \cdot I_{ENV} + 0.20 \cdot I_{RS} + 0.15 \cdot I_F + 0.2 \cdot I_{HH} + 0.2 \cdot I_{INF}$$

Рейтинг областей за категорією політики «Якість життя» наведено далі у таблиці:

Рейтинг областей України за категорією політики «Якість життя»

Регион	Соціально-інституціональний вимір	
	Рейтинг	Значення I_D
Івано-Франківська обл.	1	0,677
м. Київ	2	0,641
Львівська обл.	3	0,620
Закарпатська обл.	4	0,616
Хмельницька обл.	5	0,609

Херсонська обл.	6	0,599
Вінницька обл.	7	0,589
Тернопільська обл.	8	0,581
Рівненська обл.	9	0,580
Запорізька обл.	10	0,575
Харківська обл.	11	0,570
Черкаська обл.	12	0,569
Одеська обл.	13	0,567
Київська обл.	14	0,562
Волинська обл.	15	0,561
Чернівецька обл.	16	0,560
Дніпропетровська	17	0,559
Сумська обл.	18	0,555
Кіровоградська обл.	19	0,552
Житомирська обл.	20	0,536
Миколаївська обл.	21	0,531
Чернігівська обл.	22	0,527
Полтавська обл.	23	0,507
м. Севастополь	24	0,502
Луганська обл.	25	0,494
АР Крим	26	0,484
Донецька обл.	27	0,483

Таким чином, сучасний соціологічний інструментарій дозволяє здійснювати управління регіональним людським розвитком не наосліп, а на основі системи адекватних інтегральних показників, що дозволять забезпечити гнучкість та ефективність управлінських впливів. Зауважимо, що, можливо, сучасна вітчизняна управлінська вертикаль на регіональному та державних рівнях не готова або не бажає орієнтуватися на вказувані показники. Це пов'язано з тим, що в державі на сьогодні відсутня політична воля та відповідна ідеологія, яка була б спрямована на розвиток людського потенціалу, побудову креатосфери. Але ідеологія сама по собі не з'являється – необхідні відповідні зміни у суспільному житті.

Література:

1. Тюгашев Е.А. Россия на перекрестке цивилизаций: крах концепции устойчивого развития // Реформа и политика. - Екатеринбург, 1995.
2. Устойчивое экономическое развитие в условиях глобализации и экономики знаний: концептуальные основы теории и практики управления / Под ред. В.В. Попкова. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2007. – 295 с.
3. Регіональний людський розвиток // Статистичний бюлетень, - Державний комітет статистики України. - Київ, 2009
4. Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 194 с.
5. Олійник Я.Б., Олійник Т.Я. Діагностика стійкого розвитку регіону // Університетські наукові записки, - 2007, №3 (23). – С.155-162
6. World Development Report (WDR) 2003: [Electron. resource]. – Access link: <http://www.dynamicsustainabledevelopment.org/>
7. Chapple, E. Principles of anthropology [Text] / E. Chapple, C. Coon. – New York: Henry Holt, 1942.
8. Спенсер, Г. Основные начала [Текст] / Г. Спенсер. – СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1897. – 215 с.